

Nye og gamle fiendebilder

Guri Hjeltnes, direktør ved HL-senteret

Kjære forsamling.

Takk til Forskningsrådet som arrangerer denne viktige konferansen, og for å invitere meg og HL-senteret til å bidra fra vår side - og snakke – under tittelen - «Nye og gamle fiendebilder».

I programmet til konferansen står det at formålet er å få innspill til hvilken forskning som behøves for å forebygge ekstremisme og hindre terrorisme. Når vi i det offentlige ordskiftet snakker om ekstremisme og radikalisering fokuseres det ofte på volden som kan springe ut fra slike miljøer. HL-senterets forskningsprofil og -bidrag er bredere idehistorisk, knyttet til voldslegitimerende ideologier.

I tillegg til forskningsinnsatsen vår arbeider vi altså med forebygging gjennom foredrag og opplysning, ikke minst rettet mot skolen gjennom våre pedagogiske tilbud til ungdoms- og videregående skole. For å sette det litt på spissen: Der politiet ønsker å få lærerne til å melde fra om elever som de er bekymret for, ønsker og forsøker vi å bidra til å skape en forebyggende kultur gjennom inkludering, involvering og kritisk tenkning.

Med dette som utgangspunkt har jeg valgt å dele innlegget mitt i tre:

- Jeg vil først ta for meg behovet for mer forskningsbasert kunnskap om en av de viktigste driverne i all ekstremisme, nemlig mytedannelser knyttet til en indre fiende.
- Deretter vil jeg dele noen erfaringer og refleksjoner vi på HL-senteret har knyttet til vårt undervisningsopplegg om Holocaust og norske jøders historie.
- Avslutningsvis vil jeg se på hva vi vet om antisemittisme i dagens Norge.

Mytedannelse

Et viktig drivstoff for ekstremisme er én-dimensjonale fiendebilder, og i utviklingen av disse står ofte mytedannelser sentralt. Myter om en annen parts undergravingsvirksomhet, eller subversjon, går som en mørk, rød tråd gjennom europeisk historie. Subversjon har motivert og legitimert diskriminering, ekskludering og ødeleggelse av så vel individer som grupper. Vi ser dette helt fra romernes forfølgelse av kristne sekter, via hekseprosessene, folkemordet på armenerne og nazistenes jødeutryddelse. Mange trodde og håpet at sannheten om nazistenes tilintetgjørelsesleire ville virke som en «vaksine» – og bidra til nærmest å umuliggjøre slike redsler igjen. De siste ti-årenes folkemord i Rwanda og Srebrenica har vist at menneskets evne til å demonisere andre grupper, og behandle dem deretter, ikke endte i 1945. Bak demoniseringen ligger svært ofte ulike former for subversjon, og dette er derfor en tematikk som står HL-senteret naturlig nær, og som har utgjort en viktig del av vår forskning helt siden senteret ble opprettet i 2001.

Mange mener at mytedannelser, ofte i form av konspirasjonsteorier, har fått en renessanse etter tusenårsskiftet. Dette faller sammen i tid med at internett, og andre elektroniske medier, gjør hver og en av oss til en potensiell kringkaster: Spredning av konspirasjonsteorier kan gå verden rundt på sekunder, og nå langt flere enn tidligere. Hvorvidt det gir mening å snakke om en slik konspirasjonsrenessanse, og eventuelt hvilke konsekvenser en slik renessanse har hatt, er vanskelig å vite noe sikkert om.

Det har vært en faglig satsing fra HL-senterets side, nedfelt i vår strategiske plan fra 2013, å utvikle et nytt forskningsprosjekt. Gjennom møter blant forskerne, workshops med inviterte gjester arbeider vi med en vitenskapelig antologi og har utviklet et forskningsprosjekt som vi søker penger til. Forskningsprosjektet heter «Enemies Within: Subversion Myths and their Ramifications in a

Changing Europe, 1900-2015». Her ønsker vi å se på hvordan transnasjonale undergravingsmyter har virket, og virker, i det 20. og 21. århundre. Målet er å øke vår forståelse av fenomenet, dens forgreninger og i hvilken kontekst de oppstår. Med en forankring i kulturhistorie, intellektuell historie og religionshistorie reiser vi følgende spørsmål: Hvordan blir de til, mytene om en annen parts undergravingsvirksomhet? Hva skaper og hvordan blir subversjonsmyter skapt? Hvordan holdes de ved like over tid? Hvilke sosiale og politiske forgreninger har de? Hvordan beveger mytene seg mellom ulike politiske og religiøse grupper og kontekster? Forsvinner enkelte myter mens andre opprettholdes? Og hvis det er slik, hva forklarer at den ene myten dør, mens den andre lever videre? Hva er forholdet mellom sosiale endringer i samfunnet og oppblomstring av bestemte myter? De viktigste aktørene er myteentreprenørene, formidlerne og brukerne, men hvem er egentlig dette?

For å finne svar på disse spørsmålene vil vi studere en rekke transnasjonale subversjonsmyter, blant annet knyttet til jøder, frimurere og muslimer, med Europa i det 20. og 21. århundre som kontekst. Fokuset vil hovedsakelig være på Norge, og resultatene vil danne det empiriske grunnlaget for det vi håper kan bli en overgripende europeisk komparativ studie. Med et fugleperspektiv på Europa etter 1900 vil studiet kartlegge den enkelte undergravingsmytes transnasjonale mønstre, kontinuitet og diskontinuitet, så vel som likheter, forskjeller og sammenkoblinger.

Gjennom sin spredning på internett og i sosiale medier blir særlig ungdom eksponert for slike hatskapende konspirasjonsfantasier. Derfor må vi – det store «vi» eller storsamfunnet – styrke de unges evne til kritisk og vitenskapsbasert tenkning. Det er nemlig det viktigste redskap i avsløringen av fiendebildene og konspirasjonteoriernes irrasjonalitet og løgnaktighet. Kampen *mot* konspirasjonstenkning og *for* kritisk tenkning er med andre ord uhyre viktig hvis vi skal kunne styrke samfunnets demokratisk beredskap.

Forskning på dette feltet må derfor raskt omsettes i pedagogisk formidling til både lærere og elever. Det er selvsagt behov for mer ekstremisme-forskning som har en instrumentell karakter og som kan danne beslutningsgrunnlag for relevante myndigheter, som PST, øvrig politi, forsvaret osv. Men det alle involvert i formidlings- og undervisningsarbeid på dette feltet etterlyser, er også en forskning med et bredere ideologianalytisk og komparativt perspektiv. Vi trenger altså en bredt anlagt og godt koordinert forskning på dette feltet, rettet mot det sivile samfunn.

Forebygging av ekstremisme gjennom undervisning

HL-senteret tok i fjor imot 7000 skolelever for undervisning om Holocaust og norske jøders historie. Vi holder også kurs for lærere om historiske og aktuelle temaer, fra Holocaust-undervisning til utfordringene knyttet til radikaliserings blant unge i dag. Det er også lagt vekt på at mye av undervisningsmateriellet skal være tilgjengelig på våre hjemmesider, inkludert materiell som kan brukes i markeringen av Holocaust-dagen.

Elevene våre formidlere møter speiler mangfoldet i dagens Norge. Vi tar imot grupper der alle elevene kommer fra det samme geografiske område i Norge, til grupper med bakgrunn fra en rekke ulike land. Elevene har ulik grad av nærhet til historien vi formidler, men også ulik type nærhet – noen kan relatere seg til 2. verdenskrig gjennom besteforeldrenes fortellinger, andre har personlige krigsopplevelser fra før de flyktet til Norge. Formidlerne søker å tilpasse formidlingen til den aktuelle gruppen i best mulig grad, gjennom god forberedelse og dialog.

Jeg vil gi et helt konkret og ferskt eksempel på dette. En av våre formidlere hadde gjennom forhåndskontakt med en lærer fått vite at noen i klassen hadde sagt positive ting om Hitler og jødeutryddelsen, og at de samme elevene var

svært opptatt av den urett de mente muslimer blir utsatt for. Vi har for tiden en fotoutstilling om folkemordet på muslimer i Srebrenica, med bilder av den bosniske kunstneren Tarik Samarah, men den er midlertidig og inngår ikke i vårt undervisningsopplegg. Etter samtalen med læreren bestemte vår formidler at undervisningen skulle foregå i rommet der bildene er utstilt, og første tema var nettopp folkemordet i Srebrenica. Ved å begynne med å rette søkelyset mot en forbrytelse rettet mot muslimer, opplevde vår formidler og læreren at de aktuelle elevene på en helt annen måte enn før ble mottakelige for fortellingen om Holocaust.

Formidlernes erfaringer bekrefter også viktigheten av å ikke fortolke mangfold bare langs aksene for norsk, pakistansk eller polsk. Elevenes egne forestillinger om nasjonal, religiøs eller kulturell forskjell kan være tydelig til stede. Samtidig finnes det forskjeller også innad i slike grupper, og ikke minst likheter mellom individer på tvers av gruppene.

Det å få elevene til selv å reflektere kritisk rundt egne forestillinger knyttet til dette, er viktige elementer for å oppnå det som kalles interkulturell kompetanse. Et felt som for øvrig Ludvigsen- utvalget, som la frem sine innspill mandag denne uken, pekte på som et av tre såkalte flerfaglige temaer som vil være viktige i framtidens skole.

Engasjement fra mange ulike elevgrupper til tross: våre formidlere møter også manglende kunnskaper om jøder, både i historien og nå. Institutt for samfunnsforskning kom i høst og vinter med to rapporter som pekte på at elever lærer en del om jødedom og Holocaust, men lite om jødisk liv i dag. Læreplanens bredde gjør også at det blir begrenset rom for kunnskap om jødisk mangfold.

Forfølgelsen av jøder under Holocaust, i likhet med forfølgelsen av andre grupper, skjedde ut fra overgriperens definisjon av fellestrekk i gruppen, ikke

faktiske eller internt definerte fellestrekk. Dette gjelder for alle former for gruppebasert forfølgelse: det er overgriperens ideologi som avgjør ofrenes gruppetilhørighet. For å forstå hvorfor jøder og andre grupper har blitt forfulgt, er det derfor nødvendig å fokusere på overgriperens ideologi og det systemet de inngikk i. Å forstå overgriperens tanke sett er nødvendig for å kunne forebygge tilsvarende tanke sett i framtiden.

Undervisning om Holocaust har en opplagt plass i arbeid mot antisemittisme. Samtidig kan et ensidig fokus på fortidens ekstreme hendelser ta oppmerksomheten fra aktuelle erfaringer om antisemittisme. For forebygging av antisemittisme må den historiske undervisningen følges av arbeid med hvordan det oppleves å være jøde i Norge i dag, slik ISF også påpekte.

Jeg vil gjerne framheve et nybrottsarbeid, et spennende pedagogisk prosjekt, forkortet Dembra. Det er HL-senteret som i samarbeid med Det europeiske Wergelandssenter og Institutt for lærerutdanning og skoleforskning har utviklet Dembra, forkortelsen står for *demokratisk beredskap mot rasisme, antisemittisme og udemokratiske holdninger*, og er rettet mot skoler – lærere og skoleledere. Utgangspunktet for Dembra er en rekke beslektede, men ulike fenomener. Fellestrekk er at de alle truer med å splitte samfunnet og ekskludere noen fra deltakelse: antisemittisme, ekstremisme, rasisme, islamofobi, hat mot rom/sigøynere og antifeminisme. Dembras prinsipper for forebygging er knyttet til inkludering og deltakelse på den ene siden, og kunnskap og kritisk tenkning på den andre.

Skoler rapporterer om at utfordringene materialiserer seg på ulikt vis, og inkluderer blant annet hatefulle holdninger overfor rom, hets mot innvandrere, oppslutning om terrorisme og tegning av hakekors. Tiltak i skolen må ha forankring i den lokale situasjonen for at de skal engasjere og ha effekt. Samtidig må de ta inn over seg samfunnsutfordringer som antisemittisme, også på de mange skolene der det ikke er noen jøder.

Dembra bygger i stor grad på eksisterende forskning om fordommer og begrepet «*gruppefokusert fiendtlighet*», hentet fra rapporten *Intolerance, Prejudice and Discrimination. A European Report* (Zick et al. 2012). Gruppefokusert fiendtlighet viser spesifikt til seks fenomener: homofobi, islamofobi, rasisme (biologisk), antisemittisme, innvandreriendtlighet og kvinnehat. Data fra åtte europeiske land viser at personer som skårer høyt på en form for gruppefiendtlighet, i snitt skårer høyt på de andre også. Selv om ulike fordommer har ulikt innhold, henger de altså sammen i et slags syndrom.

Undersøkelsene finner også at dette syndromet er koplet til en autoritær holdning, et hierarkisk samfunnssyn og motstand mot mangfold. Fordommene er altså nært knyttet til antidemokratiske, eller i det minste udemokratiske holdninger, samt skepsis til migrasjon og den typen synlig mangfold dette medfører.

Felles for de ulike formene for gruppefiendtlighet er at de er med på å skape en vi-følelse som gir økt selvtillit til individene som deler fordommene.

Opplevelsen av, eller redselen for, å miste grep over sin egen livssituasjon kan derfor virke mobiliserende for rekrutteringen til slike grupper. Inkludering og alles mulighet til **deltakelse** i skolen er dermed ikke bare viktig utfra et skolepolitisk læringsståsted, men også viktig for å forebygge rasisme, antisemittisme og udemokratiske holdninger.

HL-senteret erfarer altså at Deltakelse og kunnskap/kritisk tenkning som forebyggende prinsipper setter både skolens systematiske arbeid for et godt læringsmiljø og arbeidet med kompetansemål og grunnleggende ferdigheter i de ulike fagene inn i rammen av den forebyggende virksomheten. Samtidig utgjør de retningslinjer for læreres møter med konkrete utfordringer. Et eksempel kan være møte med ekstreme ytringer i klasserommet. Læreren må søke en måte å unngå ekskludering og avvising av den som kommer med slike utsagn, gjennom å finne fram til en flik av noe positivt, noe som kan bekreftes, eller i

det minste ved aktiv lytting og et forsøk på å forstå hva eleven forsøker å uttrykke. I neste omgang er utfordringen å komme med eller utforske kunnskap som bidrar til kritisk tenkning. For forebygging er det viktig at læreren ikke møter sårbare elever med knusende motargumenter, snarere er målet nyansering og å bryte ned generaliseringene, skape en liten flik av tvil hos eleven.

Antisemittisme i Norge

Med det siste halvårets hendelser i Paris 7. januar og København 15. februar, der jøder har vært mål i kraft av å være jøder, kan det kanskje føles nærliggende å snakke om «Antisemittismens tilbakekomst». Det er likevel misvisende.

Antisemittismen forsvant ikke etter 2. verdenskrig selv om den på mange måter mistet en variant. Den rasebaserte antisemittismen, som hadde vært styrende for det nazistiske Tyskland, ble fullstendig diskreditert og kunne ikke hevdes innenfor offentlig diskurs i etterkrigstidens Europa. Samtidig overlevde de gamle fordommene mot jødene som hadde preget Europeisk kultur i mange hundre år. Denne kulturelle antisemittismen, som riktignok også hadde vært en viktig premissleverandør for den rasebaserte antisemittismen, hadde sitt utspring i gamle antijudaistiske forestillinger der jødene for eksempel ble sett på som spesielt griske og grådige. Det er mange årsaker til at den kulturelle antisemittismen ikke forsvant. For det første var den på en helt annen måte enn den rasebaserte grunnfestet i europeisk kultur. For det andre ble den rasebaserte antisemittismen betraktet som noe helt annet og langt farligere. For det tredje var den kulturelle antisemittismen spesielt utbredt i mange av landene i Øst-Europa som selv hadde blitt okkupert av det nazistiske Tyskland – derfor var selvrefleksjon rundt egne holdninger til jødene i stor grad fraværende.

Den kulturelle antisemittismen har vært stabil i store deler av Europa og da spesielt i Øst-Europa hvor den har sin største utbredelse. I Vest-Europa har den

kulturelle antisemittismen også overlevd, men kommet i skyggen av diskusjoner om antisemittisme i forbindelse med etableringen av staten Israel og konflikten i Midt-Østen.

I perioden etter år 2000 har det vært en generell økning av antisemittisme i Europa, selv om utviklingen har gått i bølger og slett ikke alltid i negativ retning. Målinger viser at 2014 var et topp-år når det gjaldt registrerte *hendelser*: Dette var tydelig allerede i løpet av sommeren, da demonstrasjoner mot Israels krigføring på Gaza utartet til antijødiske utbrudd i flere europeiske land. En oversikt fra Storbritannia viser at tallet på antisemittiske hendelser i fjor var mer enn fordoblet siden 2013. Også 2015 har som vi alle vet begynt dystert. Dødstallene kunne også fort blitt langt høyere.

Mange hendelser er imidlertid ikke det samme som *utbredte holdninger*. Det kan være resultat av forhøyet aktivitet og radikaliserings hos individer og i avgrensede miljøer, og innebærer ikke nødvendigvis at negative holdninger i befolkningen generelt er mer utbredt.

I noen grad vil likevel ytringer forme meninger og dermed spre holdninger. Ideen om at man kan lette på trykket og roe ned stemningen ved å la hatefulle ytringer slippe til, er i beste fall diskutabel. Samtidig er det ikke usannsynlig at så alvorlige hendelser som dem vi hadde i Paris og København kan bidra til å understreke det illegitime ved holdningene.

Kartlegging av antisemittiske hendelser og hatkriminalitet motivert av antisemittisme er mangelfull i Norge. HL-senterets befolkningsundersøkelse fra 2012 viste imidlertid at rundt 12 prosent av befolkningen har det vi kan kalle utpregede negative holdninger til jøder. Dette plasserer Norge på nivå med Danmark, Sverige, Storbritannia og Nederland og blant de land i Europa med relativt liten utbredelse av antisemittisme. Kanskje sier dette mest om situasjonen ellers i Europa.

Hvorvidt de norske tallene *isoleret sett* kan kalles små, krever en grundigere analyse av *innholdet* i svarene. Er det for eksempel lite, når 12 prosent av befolkningen støtter påstanden «Jødene selv har mye av skylden for at de er blitt forfulgt»? Bare 4 % av nordmennene syntes skuddene mot synagogen i Oslo i 2006 kunne forsvares med tanke på Israels krigføring, men er det få? Hendelsene i Paris og København, har – igjen – vist oss hvor mye skade svært få personer kan gjøre. Så kanskje er spørsmålet galt stilt, kanskje skal vi ikke være så opptatt av tall, av antall.

Spørsmålet om *begrunnelser* for holdninger er vel så interessant, og da følger umiddelbart spørsmålet om *hvem* holdningsbærerne er.

Vi vet at antisemittismen i dagens Europa er spredt mellom høyst ulike miljøer og grupperinger, og slett ikke alle har noe definert ideologisk standpunkt, markerte politiske oppfatninger eller religiøs tilhørighet. Vi vet at et stort antall individer har det vi kaller latente antijødiske holdninger, de misliker jøder, men lar det sjelden komme til uttrykk, og i hvert fall ikke i form av vold. Samtidig er det altså en god del, og stadig flere ser det ut til, som velger å ytre sin jødefiendtlighet.

Antisemittiske ytringer og vold har tidligere i stor grad vært knyttet til høyreekstreme miljøer. Fortsatt er dette et dominerende trekk i Øst-Europa, men i vest har bildet gradvis endret seg i løpet av de siste ti-femten årene og vitneobservasjoner har i økende grad pekt på kategorier som «unge muslimer» og «innvandrere» i rapporter. I dag er det rimelig å si at det er radikale islamister som utgjør den største trusselen mot jøder i Vest-Europa. Kvantitative studier har også vist utbredte negative holdninger blant muslimer. Dette betyr ikke nødvendigvis at mange er villige til å gjennomføre voldelige angrep. Og målt i antall individer er langt de fleste som har negative syn på jøder i Europa, *ikke* muslimer.

Også den norske befolkningsundersøkelsen viste at jødefiendtlige holdninger er spredt. Negative syn er ikke isolert til bestemte kategorier i befolkningen, utover en tendens til at menn, eldre personer og de med lav utdannelse var noe mer tilbøyelige til antisemittisme enn resten. Men vi fant noen interessante tendenser: Særlig var det et tydelig trekk at respondenter som hadde antisemittiske holdninger også var mer negative til muslimer og rom. Funnet peker på antisemittismens fellestrekk med andre former for gruppefiendtlige holdninger. Det dreier seg om en tilbøyelighet til å danne meninger om personer på bakgrunn av ideer om gruppeidentitet. Det finnes også visse tematiske likheter, et godt eksempel er konspirasjonsteorier om jødisk verdensherredømme og Eurabia-forestillinger om islamisering av Europa.

Et annet viktig funn gjaldt forholdet mellom holdninger til Israel og holdninger til jøder. Vi visste fra før at antisemittiske hendelser i Europa øker i forbindelse med tilspissninger i den israelsk-palestinske konflikten. Vi så dette også i Norge i forbindelse med Gazakrigen i 2009. Eksempler på at et antisemittisk fordomsrepertoar var benyttet i angrep på Israel hadde i forkant av undersøkelsen gitt Norge et dårlig rykte internasjonalt – Jostein Gaarders kronikk i Aftenposten i 2006 kan man for eksempel finne igjen i diverse utenlandske rapporter om Norge. Analysene fra HL-senterets undersøkelse viste imidlertid at langt de fleste klarer å skille mellom de to holdningssettene – mens en stor andel nordmenn er kritiske til Israel (13 prosent støttet Israel mot 38 prosent for palestinerne), er de ikke dermed anti-jødiske. Analysene viste likevel at i det man kan kalle meningsytterkanten, dvs. i den lille gruppen med de mest intense anti-israelske respondentene, lå også et markant høyere nivå av antisemittisme.

Oppsummering

Mine damer og herrer, det finnes lyspunkter: Fredens ring – februar 2015

Vi har sett – enkeltindivider kan *utgjøre en stor trussel* - som gjerningsmennene i Paris og København, men enkeltindivider kan også *gjøre en stor forskjell* – som de som skapte Fredens Ring.

Det var en kjølig lørdagskveld for oss som sto der, men de ord muslimske ungdommer spredte og holdninger de viste i Fredens Ring, varmet og gledet alle som hørte på. Ringen strakk seg langt ut over gatene ved St. Hans-haugen i hovedstaden, ja langt, langt ut over landets grenser. Gjennom dette initiativet hørte vi en tydelig og uforbeholden stemme *mot* jødehatet og *for* samhold og solidaritet. I en situasjon der polarisering lett oppstår, demonstrerte fredsringen de gode relasjonene og fellesskapet som eksisterer mellom jøder og muslimer i Norge.

Mine avsluttende poeng er helt enkle – jeg vil framheve

- Betydningen av forebygging *før* det går så langt at lærerne vurderer å ringe PST.
- Forskningsinstitusjonenes viktige «støttefunksjon/premissleverandør» i skoleundervisningen.
- Jeg tillater meg å framheve de daglige, gode erfaringene den forskningsinstitusjon jeg leder har, gjennom å praktisere forebyggende virksomhet og gjennom forskningsbasert undervisning – hver uke har vi 170 skoleelever hos oss. På HL-senteret er vi i en unik posisjon der vi raskt kan overføre ny kunnskap/forskning til elever gjennom det nære samarbeidet mellom forskningsavdeling og undervisningsavdeling.

Det går altså an, det går bra. Vi har gode pedagogiske opplevelser daglig, i møte med unge mennesker.

Takk for oppmerksomheten.